

Keel ja Kirjandus 10/2007

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

L AASTAKÄIK

EESTI VAIMULIKU KULTUURI SÕNAVARA KUJUNEMISEST: VEEL KORD RISTIMISEST*

KRISTIINA ROSS, SVEN-ERIK SOOSAAR

Eestikeelne kristlik diskursus hakkas tekkima keskajal. Tõenäoselt puutusid Eesti aladel elanud hõimud kristliku kultuuri ja ristiusu põhimõistetega kokku juba enne XIII sajandi vägivaldset saksa misjonit. Geograafiliselt moodustas eesti keele aluseks olnud hõimukeelte kõnelejaskonna eluala koos põhjapoolse soome ning lõunapoolse liivi ja balti hõimude alaga XI–XII sajandil viimase paganliku enklaavi ning omamoodi puhvertsooni läänest germaani rahvaste kaudu pealetungiva Rooma katoliku kiriku ning kagu ja ida pool slaavi rahvaste seas levinud õigeusu kiriku vahel.¹ Nõnda ongi osa uurijaid varaseimate kristlike mõjutuste päritolu selgitades pidanud võimalikuks ida-kagu suunast lähtuvat slaavlaste vahendusel toimunud õigeusu misjonitööd, teised pidanud tõenäosemaks läänest lähtuvat Rooma katoliku kiriku misjonit, kusjuures läänepoolse misjoni pooldajatest rõhutab üks osa võimalikke Skandinaavia rahvaste kaudu saadud mõjutusi, teised peavad ristiusu ainuvahendajaks sakslasi ning on seisukohal, et kristlik mõttemaailm hakkas tungima Eesti aladele rahumeelse saksa misjoniga 1180.

* Artikkel on seotud ETF-i grandiga nr 6067.

¹ B. Hamilton, Religion in the Medieval West. London–New York: Edward Arnold, 1989, lk 13–14; vt ka: A. Kriiska, A. Tvauri, A. Selart, B. Kibal, A. Andresen, A. Pajur, Eesti ajaloo atlas. [Tallinn:] Avita, 2006, lk 36, kaart 36: "Usundid Euroopas 11.–12. sajandil".

aastatel.² Hiljemalt XII sajandi lõpust kuni XVI sajandini kujunes eesti vaimulik keel igatahes ladinakeelse Rooma katoliku kiriku raamistuses. Kirikus kuuldavale ladinakeelsele jumalasõnale ning selle võimalikele otsetõlgetele lisaks said eestlased neil sajanditel teavet ristiusu arusaamade kohta ka rahvakeelena peamiselt alamsaksa keelt kõnelevatelt kaasmaalastelt või teiste katoliiklike rahvaste esindajatelt, kelle kõigi rahvakeelne vaimulik kõnepruuk omakorda tugines neile samadele ladina tekstidele. Alates XVI sajandist hakkasid vaimulikku eesti keelt teadlikult ja sihipäraselt arendama ülemsaksakeelsed vaimulikud, kes luterliku kiriku arusaamadest lähtudes ning end katoliku kirikule vastandades püüdsid jumalasõna võimalikult otse pühakirja originaalkeeltest koguduse rahvakeelde vahendada, vältides ladinakeelset vaheastet. Kuigi nad Martin Lutheri eeskujul kõik kinnitasid end kohalikkude rahvakeelt austavat ning vaimulike tekstide tõlkimisel üksnes talupoegade suust kuulnud keelendeid kasutavat,³ oli nende loodud ning XVI–XVIII sajandil kirja pandud (ja küllap ka kõneldud) vaimulik eesti keel paratamatult väga tugeva saksa interferentsiga.

Keskaegne ladina mõistesüsteem eesti vaimuliku sõnavara taustana

Eelöeldu põhjal näib mõistlik võtta eestikeelse vaimuliku sõnavara kujunemise uurimisel lähtekohaks kristlik mõistesüsteem sellisena, nagu see väljendus keskaegses ladina keeles. Kui käsitleda eesti vaimuliku keele kujunemist kuni täispiibli ilmumiseni (1739) umbes kuus sajandit kestnud protsessina, mille käigus saadi eri aegadel mõjutusi eri konfessioonidesse kuuluvatelt ning erineva rahvakeelega kristlastelt, siis on tõenäoline, et hilisema laenamise käigus võidi varasemaid laene kustutada ning asendada uutest mõ-

² Võimaliku idaslaavi hõimude vahendusel toimunud õigeusu misjoni kohta vt O. L o o r i t s, Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. – Issanda kiriku tööpõllul. Uppsala, 1962, lk 200–218 (uustrükk: Trames 2005, nr 3 (9), lk 211–227); varase idamisjoni osa rõhutab ka A. Vööbus, kes oletas samas ka varast Skandinaavia mõju, vt A. Vööbus, Studies in the History of the Estonian People 1. Stockholm: Estonian Theological Society in Exile, 1969, lk 15–19. Skandinaavia mõjude kohta vt ka: R. R a a g, *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – Keel ja Kirjandus 1988, nr 11–12, lk 655–664, 725–732. Saksa misjoni ainuolulisust rõhutab E. Tarvel, vt E. T a r v e l, Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13. Jahrhundert aufgrund sprachlicher Quellen (Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts). Bd. II. Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1997, nr 3, II. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, lk 57–67; eeskätt sakslaste vahendust eeldab paari vaidluse all olnud ristiusu termini kujunemisel ka T.-R. Viitso, vt T.-R. Viitso, *Pagan, põrgu ja papp*: kolm kristlikku terminit. – Keel ja Kirjandus 2006, nr 11, lk 894–902.

³ Nii kinnitab juba esimese eesti keele grammatika autor Heinrich Stahl, kelle keelt kõik uurijad on eriliselt saksapäraseks pidanud, et ta hoidvat talupoegade kõnepruuki au sees ega olevat kirja pannud midagi niisugust, mida talupojad tõesti ei kasutaks: Ich bin dessen versichert / das ich den Bawren gnugsame acht auff ihr Maul gegeben / und nictes gesetzet / was nicht von jhnen gewiß gebrauchet wird. – Anführung zu der Estnischen Sprach / auff Wolgemeinten Rath / und Bittliches Ersuchen / publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall: Chr. Reusner der älter. M.DC.XXXVII. Faksiimiletrükk. Brampton–Tartu: Maarjamaa Publications, 2000, [lk 10–11]. Rahvakeelsusele apelleerisid samuti XVII sajandi lõpu keelevaidlustes osalenud piiblitõlkijad ning talupoegade tegelik kõnepruuk oli oluline argument ka 1739. aasta trükipiibli tõlkimise käigus tõlkevastete valimisel.

jutajatest lähtuvate laenudega. Eriti usutav on niisugune varasemat traditsiooni kustutav murrang seoses üleminekuga keskaegselt (katoliiklikult ja ladinapõhiselt) suuliselt suhtluselt kirjalikke tekste tarbivale (luterlikule ja saksapõhisele) traditsioonile. Tõenäoliselt asendusid selle murrangu käigus nii mõnedki ladina keele baasil väljakujunenud kristlikud terminid, mis luterliku saksakeelse süsteemiga piisavalt täpselt ei haakunud, uute laenudega, sest habras suuline traditsioon ei suutnud massiivse lainena peale tunginud kirjalikele tekstidele vastu seista.⁴ Seetõttu ei ole ka neil juhtudel, kui ladinakeelne (katoliiklik) ja ülemsaksakeelne (luterlik) mõistesüsteem kokku ei lange ning säilinud eestikeelne terminoloogia ilmselgelt luterlikust saksakeelsest sõnatarvitusest lähtub, võimalik tagasihaaravalt väita, et keskajal eesti keeles vastavaid mõisteid ei tuntud. Neid võidi väljendada teiste sõnadega, millest ei pruugi olla jäänud jälgi. Seda enam väärivad tähelepanu kõik eestikeelse kristliku põhimõistestiku elemendid, mis saksakeelse luterliku süsteemiga ei haaku, kuid olid saksapärasest protestantlikust eesti keelest XVI–XVIII sajandil kasutusel. Niisugused keelendid pidid olema XVI sajandiks eesti keeles nii sügavasti juurdunud, et uus traditsioon ei suutnud neid kõrvale tõrjuda. Veelgi intrigeerivamad on terminid või väljendid, mis ei haaku ei saksa ega ladina süsteemiga ning vajavad eriselgitust.

Võõraste kontaktkultuuride mõjul väljakujunenud uut mõistesüsteemi kajastavas sõnavaras võib eristada kahel eri viisil laenatud leksikat: häälikulisi sõnalaene (ehk laensõnu tavapärasest mõttes) ja tähenduslaene. See, kas sihtkeel võtab kasutusele sõna- või tähenduslaenu, sõltub muuhulgas mõnevõrra ka vastava mõiste sisust. Näiteks on Peter von Polenz toonud saksa keele sõnavara kristianiseerumist jälgides esile, et varasaksa keele kujundamisel kasutati otsesid ladina või kreeka sõnalaene eeskätt kirikuelu välist külge puudutavate mõistete edasiandmisel, nagu *Kirche, Kapelle, Glocke, Priester, Probst, Bischof, Pfründe, Kloster, Münster, Zelle, Mönch, Abt, Regel, Messe, Kreuz, segnen, opfern, predigen, Pfingsten* jne, samal ajal kui usuelu sisuliste mõistete tarvis kasutati omasõnu või moodustati omatüvede baasil uusi tuletisi, nagu *Gott, Schöpfer, Heiland, Gnade, Glaube, beten, Seele, Demut, Beichte, Busse, Gewissen, Erlösung* jne.⁵ Mõiste sisulise külje ja laenamise vormi korrelatsioon ei ole siiski kuigi range ja näiteks saksa keeles häälikuliste laenudena kasutusele tulnud sõnade *segnen* ja *predigen* asemel on eesti keeles vastavaid mõisteid hakanud tähistama tähenduslaenud *õnnistama* ja *jutlustama*.

Suure osa kristliku kultuuri sõnavarast moodustavad kreeka või ladina keelele tagasiviidavad häälikulised laenud, mis on eri rahvakeeltes käibel pisut erineval kujul mugandunud laensõnadena. Niisuguste rahvusvaheliste laensõnade keelde tuleku sidumine ühe kindla kontaktkeelega eeldab täpset häälikuloolist põhjendamist.⁶ Paraku pole isegi neil juhtudel, kui tänapäevane või kirjalikes dokumentides säilinud sõnakuju on häälikulooliselt pädevate eris-

⁴ Lähemalt vt: K. R o s s, Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn: Emakeele Selts, 2005, lk 107–129.

⁵ P. v. P o l e n z, Geschichte der deutschen Sprache. Erweiterte Neubearbeitung der früheren Darstellung von Prof. Dr. Hans Apherber. Neunte, überarbeitete Auflage. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1978, lk 43–44.

⁶ Vt näiteks T.-R Viitso põhjendusi selle kohta, et ladinalähtelised sõnad *pagan* ja *papp* on laenatud saksa keele kaudu, mitte vene keelest, nagu seni oletatud: T.-R. V i i t s o, *pagan, põrgu* ja *papp*: kolm kristlikku terminit.

tuskriteeriumide alusel ühest kindlast kontaktkeelest tuletatav, mingit garantiid, et uuema laenukihi häälikuline kuju pole vanemat kõrvale tõrjunud. Varasemas suulises traditsioonis võisid eri murretes paralleelselt kasutusel olla eri kontaktkeelte kaudu saadud erinevad häälikulised kujud, millest hilisema arengu käigus üks kindel välja selekteerus ning teised kõrvale tõrjus. Täenduslaenude korral on kindla vahenduskeele väljaselgitamine enamasti veelgi keerulisem ning terminit saab siduda ühe või teise konkreetse keelega ainult siis, kui kristliku termini staatuse saanud sõna laiem tähendusväli on eri keeltes erinev ja sõna moodustab eri keeltes selgelt erinevaid sõnaperesid.

Keskaegset kristlikku mõistesüsteemi kajastavast ladina keelest, mida eestlaste kristianiseerimise instrumendina kasutati või millest lähtus praktilises misjonitöös tarvitatud vulgaarkeelne tõlge, peaks saama piisava ettekujutuse kolme teksti(kogumi) põhjal: Vulgata, liturgias ja kateheesis kasutatud tekstid ning Henriku Liivimaa kroonika. Kogu keskaegse kristliku mõistesüsteemi aluseks oli ladinakeelne piiblitõlge, nn Vulgata, mille Eesti ja Läti aladele jõudmist ning siinset kasutamist vähemalt XIII sajandist alates kinnitab muuseas dokumentaalselt ka Henriku kroonika.⁷ Mis puutub liturgiasse, siis puudub Eesti ala osas täpne teave, missugused tekstid siin keskajal tarvitusel olid,⁸ kuid üldpildi saamiseks võib terminoloogia jälgimisel tugineda tänini kehtivale Trento kirikukogul XVI sajandil fikseeritud tekstile, mis jäädvustas keskaegse traditsiooni. Kateheesi osas olid ilmikutele esitatavad minimaalnõudmised keskajal üsna tagasihoidlikud,⁹ neilt eeldati vaid paari olulisema palve ja väga üldiste teadmiste omandamist. Hiljemalt XV sajandist on ka Eesti alade kohta teada, et vaimulikelt nõuti talupoegadele vähemalt meieisapalve, maarjapalve, kümne käsu ja usutunnistuse ning tähtsamate usutõdede õpetamist ja sealjuures nende emakeeles.¹⁰ Nõutava emakeelse õpetuse lähtetekstide ladinakeelne sõnastus siinmail kasutatud versioonis vaevalt mujal levinuist erines, ehkki vanim Eesti aladel teadaolevalt

⁷ Näiteks piiskop Alberti viienda ametiaasta (1203) kohta kirjutatakse, et siis saatis paavst Innocentius Liivimaa piiskopile õndsas paavst Gregoriuse käega kirjutatud pühakirja (VII: 3, lk 42/43). 1205/1206. aasta talvest on aga dokumenteeritud koguni piibliteksti tõlkimine kohaliku vulgaarkeelde (konkreetselt ilmselt liivi keelde), sest seitsmenda aasta talvel Riias toimunud prohvetimängu kohta, mis rääkis Vana ja Uue Testamendi sõdadest, on öeldud, et selle sisu seletati juures olnud vastristituile ja paganatele tõlgi kaudu väga hoolikalt (IX: 14, lk 54/55). (Henriku kroonika teksti viidatakse siin ja edaspidi järgmise väljaande järgi: Henriku Liivimaa kroonika / Henrici Chronicon Livoniae. Tõlkinud R. Kleis, toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.)

⁸ Eesti alal keskajal tegelikult kasutatud raamatute kohta pole peale osaliselt säilinud Tallinna dominikaanide raamatukogu praktiliselt midagi teada, vt M. Tamm, Kloostri- raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist Internetini. Toim T. Tender. Tallinn: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001, lk 46–83. Liivimaal kasutatud kirikuraamatutest on säilinud ainult hiliskeskajast pärit Riia missaal ja breviaar, millest võidi joonduda ka Eesti aladel, kuigi Tallinna piiskopkond allus formaalselt Lundi peapiiskopile, vt H. v. Bruiningk, Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaischen Kirche im späteren Mittelalter. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est-, und Kurlands. Neunzehnter Band. Riga, 1904, lk 2, 9–10. Samuti on säilinud esimene Soome alade tarvis trükitud raamat, dominikaani liturgiitraditsiooni järgiv Turu missaal (faksiimiletrükk: Missale Aboense: secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488. Societas Historiae ecclesiasticae Fennica. Porvoo: Werner Söderström, 1988).

⁹ B. Hamilton, Religion in the Medieval West, lk 104–111.

¹⁰ Vt nt: I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirja- sõnaga? – Tuna 2000, nr 2, lk 16–17.

kasutatud katoliiklik katekismus pärineb alles vastureformatsiooni ajast.¹¹ Erinevalt Vulgata ning liturgia ja katekismuse tekstidest, mis olid ühised kõigil katoliikliku Euroopa rahvastel, peaks Henriku Liivimaa kroonika kohapeal sündinud tekstina eriti täpselt (ehkki võib-olla pisut ühekülgsest) kajastama just seda ladina keelt, mida XIII sajandist alates eesti keelde tõlki-
da üritati.¹²

Eestlastele vahendatud keskaegsest ladinakeelsest mõistesüsteemist rääkides lähtutakse järgnevas niisiis Vulgatas ning liturgias ja katehheesis terminina kasutatud sõnadele sõnaraamatuis ja entsüklopeediais antud seletustest ning vastavate sõnade kasutuskontekstist Henriku Liivimaa kroonikas.¹³

Eesti *ristima* ja selle võimalikud lähted

Säilinud varaseimas eestikeelset vaimulikku diskursust kajastavas materjalis, s.t XVI ja XVII sajandist pärinevates esimestes kirjalikes tekstides, esineb küllalt palju häälikulise või tõkelaenuna kasutusele tulnud sõnu, mis olid kristlike terminitena selleks ajaks ilmselt fikseerunud ning on kasutusel tänapäevani (ehkki nende täpne häälikuline kuju võib olla teisenenud),¹⁴ näiteks *aamen*, *altar*, *andeksandmine*, *arm*, *evangelium*, *ingel*, *hea ja kuri*, *hing*, *hukatus*, *igavene*, *ingel*, *is(s)and*, *jumal*, *kirik*, *Kristus*, *looja*, *lunastaja*, *meelevald*, *needma*, *paast*, *paluma*, *palve*, *papp*, *patt*, *prohvet*, *põrgu*, *päästja*, *püha*, *pühitsema*, *rist*, *ristima*, *sakrament*, *taevas*, *tunnistama*, *töötama*, *tänama*, *usk*, *uskuma*, *vaga*, *vaimulik*, *õnnis*, *õnnistama*, *õnnistegija*, *ülestõusmine* jne. Niisuguste varaprotestantlikus keeles fikseerunud terminite hulgas leidub ka ladinakeelse süsteemiga häälikuliselt või tähenduslikult nõrgemini seotud termineid. Näiteks häälikulised laenud, millel ladinakeelne lähtesõna puudub, nagu rootsi laen *kirik* (vrd ladina *ecclesia*) või ähmasema häälikulise taustaga *põrgu*¹⁵ (vrd ladina *infernium*), mille korral on ka tähendu-

¹¹ Varajasim teadaolevalt eesti keelde tõlgitud katoliku katekismus oli nn Canisiuse katekismus: *Cathechismus catholicus*, ... D. Petro Canisio. Ingolstadii: Ex Officina Typographica Wolfgangi Ederi, 1583. Canisiuse katekismus tõlgiti aastal 1586 läti keelde, eesti tõlke kohta vt: Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000, lk 60.

¹² Henriku kroonikas kasutatud ladina keele seoste kohta teiste keskaegsete tekstidega vt nt: L. Arbusow, *Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter. In ihren Beziehungen erläutert an den Schriften Ottos von Freising († 1158), Heinrichs Livlandchronik (1227) und den anderen Missionsgeschichten des Bremischen Erzsprengels: Rimberts, Adams von Bremen, Helmholds*. Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1951.

¹³ Lancasteri ülikoolis on koostamisel ka Vulgata tekstile tuginev mõisteline andmebaas, vt www.ling.lancs.ac.uk/staff/andrew/vulgate/vulgate.htm, mis praeguse seisuga (oktoober 2007) pole üldkasutatav.

¹⁴ Järgnevas loetelus on esitatud valik kristlikku keelde kuuluvaid sõnu, mis esinevad kõigis kolmes Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma koostatud vana kirjakeele sõnastikus: E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu, 1997; K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirsio, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu, 2000; V.-L. Kingisepp, K. Habicht, K. Prillop, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu, 2002.

¹⁵ Sõna *põrgu* etümoloogia kohta vt T.-R. Viitsio, *Pagan, põrgu ja papp*: kolm kristlikku terminit.

ses kristlik ja paganlik sisu sajandite jooksul ühte sulanud. Kõigist kristlike põhimõistest tähistavatest varaprotestantlikest sõnadest paistab oma ladina süsteemiga haakumatuse poolest aga kõige enam silma termin *ristima*. See sõna tähistab väga konkreetset kristlikku toimingut, ometi on selle laiem tähendusväli eesti keeles hoopis teistsugune kui vastaval ladina terminil. Ladina keeles kasutatakse kõnealuse toimingu tähistamiseks verbi *baptizo*, mis seostub tähendusega 'vette kastma'. Ka enamikus Rooma katoliku ruumis levinud rahvakeeltest kasutatakse kas sellesama (kreeka keelest laenatud) ladina tüve häälikulist mugandust, nt inglise *baptize*, prantsuse *baptiser*, või tähendusest 'vette kastma' lähtuvat tõlkelaenu, nt ülemsaksa *taufen*, alam-saksa *döpen*, rootsi *döpa*, soome *kastaa*.

Eesti termin on ammu äratanud uurijate tähelepanu ning põhimõtteliselt on sõnale *ristima* (ja selle tuletistele) pakutud kahte seletust: a) eesti *ristima* on slaavi laen (vrd vene *крестить < крестъ*), b) eesti *ristima* on germaani keelte kaudu tulnud laen, mille aluseks on ladina süsteemis Kristust tähistav tüvi *christi*.

Vene laenuks on sõna *ristima* peetud juba XIX sajandil. J. Mikkola tuletas kogu läänemeresoome *risti*-tüvelise sõnapere slaavi sõnast **krbstъ* 'rist', mööndes, et kuivõrd see slaavi sõna on sisuliselt seotud nimega Kristus, võivad vastavad tüved ka läänemeresoome sõnades kokku puutuda.¹⁶ Eesti sõna *rist* osas toetas J. Mikkola etümologiseeringut ka Jaan Jõgever, kes näib pidavat sõna *ristima* siiski pigem läänepoolseks mõjutuseks.¹⁷ Kõige veenvamalt põhjendab sõna *ristima* ning selle edasiarenduste *ristsed*, *ristjatse*, *ristisa*, *-ema*, *risti-nimi* võimalikku varast idaslaavi-bütsantsi eeskujul kasutuselevõttu Oskar Looorits, kes väidab, et kogu eestlaste (ja lätlaste ning liivlaste) kristlik ristimistraditsioon koos kõige sinna juurde kuuluvaga pärineb juba "varjaagideaja ortodokssest kirikust".¹⁸ Sõna *ristima* slaavi päritolu oletas oma sõnaraamatus ka Julius Mägiste, esitades eesti *risti*-tüvele kaks eraldi etümoloogiat: 1. *rist* 'Kreuz, Elend, Not, Beschwerde, Plage' ning selle tuletisena muu hulgas ka *ristima*, mille ta viib tagasi vanavene sõnale *krbstъ* 'Kreuz', ning 2. *risti*-, mis esineb liitsõnades ja tuletistes tähenduses 'christlich, Christ-, von Christus' (nt *ristirahvas*, *ristiusk*) ning mille J. Mägiste viib tagasi saksa keele kaudu tulnud ladina genitiivile *Christi*.¹⁹ Sealjuures möönab ka tema, et kaks *risti* võivad olla omavahel segunenud.²⁰

Peale sõnade *rist* ja *ristima* on juba XIX sajandist vaimulike põhi-terminite hulgast slaavi päritolu oletatud veel seoses sõnadega *pagan* ja

¹⁶ J. M i k k o l a, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen 1. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia VIII. Helsingfors, 1894, lk 129–130; hilisematest käsitlustest vt nt: J. K a l i m a, Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisista lainanasosita. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243. Helsinki, 1952, lk 149–150.

¹⁷ J. J õ g e v e r, Eesti muinasajast IV. Eesti Kirjandus 1911, lk 235: "...sõnad risti usk, ristima võivad niisama hästi ka Rootsi sõnast kristna, kesk-üli-Saksa kristen, zum Christen machen tuletatud olla."

¹⁸ O. L o o r i t s, Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten, lk 203–204.

¹⁹ J. M ä g i s t e, Estnisches etymologisches Wörterbuch. VIII. 2. Auflage, *raba – sarm*. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000, lk 2501–2504.

²⁰ J. M ä g i s t e, Estnisches etymologisches Wörterbuch. VIII. 2. Auflage, *raba – sarm*, lk 2504.

papp.²¹ Viimasel ajal on varaste slaavi laenude võimalust siiski eitama asutud. Kõige jõulisemalt eitab varast ida poolt lähtuvat kristlikku mõju ajaloolane Enn Tarvel, kes väidab, et mingit ulatuslikku õigeusu misjonit Eesti aladel ei olnud ning sinne kristianiseerimise lugu algab saksa katoliku misjoniga 1180. aastatel.²² Ta oletab, et ehkki *rist* on eesti keeles slaavi laen, ei pruugitud seda vanavene sõna laenata religioosset tähenduses.²³ Sõna *ristima* tuleb E. Tarvel koos sõnadega *risti(usk)* ja *risti(inimene)* sõnast *Kristus*, väites, et see tähendab ju "taufen, d.h. christianisieren".²⁴

Häälikulooliselt on eesti sõna *ristima* tõepoolest ühtviisi tuletatav nii slaavi tüvest *kr̥stv* 'rist' kui ka germaani keeltes levinud *krist*-tüvest, mille aluseks on ladina termini *Christos* genitiivivorm *Christi*. Ent kui lähtuda kesk-aegses ladina mõistesüsteemis käibinud sõnade laiemast tähendusväljast ning keeltes moodustuvatest sõnaperedest, näib ilmvõimatu, et ladina mõistesüsteemi mõjualas saanuks eesti keeles uude usku pühitsemise märkimiseks tulla (pealegi ainuvõimalikuna) kasutusele sõna, millel puudub seos tähendusega 'vette kastma'.

Ladina baptizo. Ladina keeles tähistab ristiusu olulisimat sakramenti, sellesse usku vastuvõtmise toimingut, nimisõna *baptisma* ~ *baptismum* ning vastavat tegevust verb *baptizo*, millel on järgmised tähendused: 1. 'end pesema (üldiselt)', 2. a) 'ristima (Ristija Johannese tegevuse kohta inimeste kastmisel Jordani jõe vette)', b) ristima (ristiusku pühitsemist tähistava veerituaali tähenduses), 3. (harva mõnes hilises käsikirjas) 'pesema (asjade kohta)'.²⁵ Nii substantiiv kui ka verb on ladina keelde laenatud Uue Testamendi kreeka keelest, kus esinevad nii nimisõnad βάπτισμα, βαπτισμός kui ka nende aluseks olev verb βαπτίζω (< βάπτω), mis tähendab 1. '(vedelikku) kastma'; 2. 'väiksema anumaga suuremast veini ammutama'; 3. 'ristima' (UT-s).²⁶ Kreeka ja selle järgi ka ladina sõnade tähendus rõhutab, et vette kastmine on kogu sakramendi keskne idee.²⁷ Kogu kristliku elu aluseks olev esimene sakrament tähistab seda, et inimene puhastub patust ja sünnib vaimselt uuesti, saades seeläbi kristliku kiriku liikmeks. Veega puhastamine, et roojasusest vabaneda, on seotud juudi rituaalsete pesemistavadega ning Uues Testamendis (nii kreeka originaalis kui ka Vulgatas) kasutatakse sama tüve ka juutide söögieelse käte- ja riistadepesemise kohta (Mk 7: 4 kaks korda, Lk 11: 38, Hb 9: 10). Samas seostatakse veepuhastusrituaali Uue Testamendi

²¹ J. Mikola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen 1, lk 152, 154.

²² E. Tarvel, Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13, lk 65. Sõnade *pagan* ja *papp* etümoloogia osas sekundeerib E. Tarvelile ka T.-R. Viitso, tuginedes häälikuloolistele kriteeriumidele, vt T.-R. Viitso, *Pagan, põrgu ja papp*: kolm kristlikku terminit.

²³ E. Tarvel, Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13, lk 60.

²⁴ E. Tarvel, Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13, lk 59.

²⁵ Thesaurus linguae latinae. Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societibusque diversarum nationum electi. Vol. II, Fasc. VIII. Leipzig: Teubner Verlagsgesellschaft, 1978, lk 1720–1721.

²⁶ H. G. Liddell, R. Scott, A Greek-English Lexicon. Oxford: Clarendon Press, 1996, lk 305–306.

²⁷ Catholic Encyclopedia. Baptism. II Etymology. www.newadvent.org/cathen/02258b.htm (24. IX 2007), vt ka nt: http://www.vatican.va/archive/catechism_lt/p2s2c1a1_lt.htm.

tekstis metafoorselt vaimse puhastumisega, käsitledes Kristuse eelkäija Johannese kastmisrituaali tulevase vaimse puhastumise eelkujutusena.²⁸

Kuigi ladina keeles on kreekaenuline *baptizo* kitsam termin kui kreeka lähtesõna, oli selle seos tähendusega 'vette kastma' vaimuliku ettevalmistusega inimesele keskajal ilmselge ja otsene. Ristimissakramenti defineerib veepuhastusrituaalina ka Canisiuse katekismus: *Quid est Baptismus? – Primum, maximeq', necessarium [sic!], legis nouæ Sacramentum, quod semel in aqua confertur, quo spiritualiter renascimur, & peccatorū plena remissione percepta, in filios Dei adoptamur, hæredesq', vitæ cælestis adscribimur.*²⁹ Ristimist seostas juba sõnatasandil veeprotseduuriga ka Henrik, nagu nähtub kas või selgitustest, mis ta oma kroonikas annab Riia linna nimele, pakkudes selle üheks võimalikuks lähtekohaks ladina verbi *rigare* 'niisutama, kastma' põhjendusega, et 'Riia on kastetud uue usuga' ja 'selle läbi kastetakse ümbruskonna rahvaid pühast ristimise lätest'.³⁰ Paiguti esineb *rigare* ~ *irrigare* kroonika tekstis peaaegu *baptizo* sünonüümina, näiteks saarlaste ristimise kirjelduses: *quorum primum venerabilis Rigensis episcopus cum gaudio et devotione magna catechizatum sacro baptismatis fonte rigavit; alii presbyteri alios rigaverunt.*³¹

Ühtekokku esineb selgelt tähendusega 'vette kastma' seostuv tüvi *baptiz-/baptis-* Henriku kroonika tekstis 171 lauses (neist mõnes korduvalt),³² mis kinnitab, et vastavat mõistet tähistav sõna oli misjonitöös väga aktuaalne ja kindlasti pidi ka misjoneeritavatel selle mõiste tarvis juba väga varakult mingi sõna olemas olema. Ladina misjoni käigus toimuvat ristimist pidid ka siinsed misjoneeritavad siduma veeprotseduuriga, nagu kinnitavad kroonikas kirjeldatud katsed ristimisvett muu veega maha pesta.³³ Kuidas ristimine täpselt toimus, seda enamasti ei kirjeldata, ent paaris kohas on siiski selgelt öeldud, et protseduuri käigus piserdati vett. Näiteks soontagalaste ristimisel piserdab preester vett, öeldes samal ajal ristimisvormeli.³⁴ Samuti kirjeldavad järvalased taani preestri juhendamise järgi toimetatud ristimist vee piserdamisena.³⁵

²⁸ Ap 1: 5 *quia Iohannes quidem baptizavit aqua vos autem baptizabimini Spiritu Sancto*; eesti tõlkes (1997): Johannes on küll ristinud veega, aga teid ristitakse Püha Vaimuga; vrd ka: Mt 3: 11 ja Jh 1: 26, 33.

²⁹ Mis on ristimine? – Esimene, kõige tähtsam ja olulisem uue seaduse Sakramentidest, mis läbi meid kastetakse vette, et me vaimselt uuesti sünniksime ja saaksime täieliku pattude andeksandmise [ja et] meid võetaks Jumala lasteks ja pärijateks [ja et] meid arvataks taevasesse ellu. – *Cathechismus catholicus*, ... D. Petro Canisio..., lk 34.

³⁰ Vel Riga nova fide rigata et quia per eam gentes in circuitu sacro baptismatis fonte rigantur. – Henriku Liivimaa kroonika IV: 5, lk 34/35.

³¹ Kellest esimese, kui temale oli õpetatud usutõdesid, kastis auväärne Riia piiskop rõõmu ja suure hardusega püha ristimise lätest; teised preestrid kastsid teisi. – Henriku Liivimaa kroonika XXX: 5, lk 270 /271.

³² <http://clt.brepolis.net/mgh/sent/sent.asp?sOwner=search> (10. VIII 2007).

³³ Nt II: 8, lk 32/33 *Hic iam baptismatis aquam cum ipsa christianitate removemus aqua fluminis*. – Siin kõrvaldame me nüüd jõeveega ristimisvee koos ristiusu endaga; IX: 8, lk 50/51 *Lyvones ergo, qui post acceptam baptismi gratiam ... fidem Christi irridebant et hanc in Duna se lavantes delere sepe dicebant*. – Kui nüüd liivlased, kes pärast ristimisarmu saamist ... ristiusku pilkasid ja sageli ütlesid, et nad selle hävitavad end Väinas pestes.

³⁴ ... ipse aquam fundens ait: *Baptizamini ergo omnes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. – ... ütleb ta, ise vett piserdades: "Niisiis ristitakse teid kõiki isa ja poja ja püha vaimu nimel" (XIX: 8, lk 168/169).

³⁵ ... quando sacerdos Danorum ibi baptismi sui tractavit sacramenta, baptizavit viros quosdam ex nostris et dedit nobis aquam sanctam, et reversi sumus ad proprias villas et

Ladina *christi*. Nagu öeldud, on eesti terminit *ristima* püütud tuletada ladina tüvest *christi*, mis on levinud kõigis kristlikku kultuuri kandvates keeltes. Kogu vastav sõnapere lähtub kreeka sõnast *Χριστός*, mis tähendab 'salvitu' ning on otseseks vasteks Vana Testamendi heebrea sõnale *mešiah*. Kiriku liikmeid nimetatakse selle tüve kaudu juba Uue Testamendi tekstis.³⁶ Hilisladina keeles tähendab samast tüvest tuletatud verb *christianizo* 'ristlust jutlustama; kristlikku usku tunnistama'.³⁷ Rahvakeeltes võidakse nominaalsest **christi*-tüvest tuletatud verbi kasutada peaaegu samatähenduslikult sakramendi läbiviimist märkiva verbiga. Näiteks rootsi keeles võidakse noomenist *kristen* 'kristlik; kristlane' juba muinasrootsi keeles tuletatud verbi *kristna* 'ristiusustama' kasutada ka samatähenduslikult verbiga *döpa* 'ristima'.³⁸ Sama kehtib inglise verbide *christen* ja *baptize* kohta, ehkki terminina peaks *christen* märkima sisulist ristiusustamist, mitte aga pöördumist tähistavat toimingut.³⁹

Henriku kroonikas *christi*-tüvest tuletatud verbi ei ole. Küll esineb seal sageli samast tüvest tuletatud noomen *christianus* 'kristlane, kristlik', harvem ka substantiiv *christianitas* 'ristiusk' (nt II: 8, lk 32) ning kasutatakse mitmeid sõna *Christus* genitiivivormil põhinevaid väljendeid, nagu *fides Christi* 'ristiusk' (nt IX: 14, lk 54), *fidelis Christi* 'ristiusklik' (nt X: 3, lk 56), *vocatione Christi* 'Kristuse kutsel' (nt V: 2, lk 36), *Christi nomen dilatare* 'Kristuse nime levitama' (nt VI: 2, lk 38), *pro Christi nomine* 'Kristuse nime eest' (nt VII: 2, lk 40), *hostis Christi* 'Kristuse vaenlane' (nt IX: 3, lk 48), *nominis Christi inimicis* 'Kristuse nime vanelased' (nt XXIII: 9, lk 26), *militia Christi* 'Kristuse sõjateenistus' (nt XVII: 5, lk 146), *Christi desiderium* 'igatsus Kristuse järele' (nt XIX: 6, lk 166) jms. Seda laadi väljendid võisid toetada germaani keeltes **christi*-tüvelise verbi kasutuselevõttu paralleelselt tähendust 'vette kastma' kandnud verbiga ning kahe verbi kontekst võis paiguti kattuda. Kuid esimese sakramendi ainuvõimaliku tähistajana ei saanud *christi*-tüveline verb ladina mõistesüsteemi mõjualas kasutusele tulla, vaid ristimisega esimest korda kokku puutuvate rahvaste keelde pidi ladina misjoni käigus ilmtingimata sügenema tähendust 'vette kastma' kandev sõna.

Eesti sõnal *ristima* puudub vette kastmisega igasugune tähenduslik seos. Tänapäeva eestlase teadvuses seostub *ristima* kõige esmalt sõnaga *rist*

cum eadem aqua aspersimus et baptizavimus unusquisque nostram familiam. – ...kui taanlaste preester seal oma ristimise sakramenti toimetas, ristas ta mõned mehed meie omadest ja andis meile püha vett ja me pöördusime tagasi oma küladesse ja piserdasime selle veega ja ristasime igaüks oma pere (XXIV: 5, lk 216/217).

³⁶ Nt Ap 11: 26 *ita ut cognominarentur primum Antiochiae discipuli Christiani* (kreeka originaalis *Χριστιανοί*); eesti tõlkes (1997): Ja see oli Antiookias, kus jüngreid esimest korda hakati nimetama kristlasteks.

³⁷ R. Kleis, Ü. Torpats, L. Gross, H. Freymann, Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus, 2002, lk 192; esimesena kasutas sõna Tertullianus, vt Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch aus den Quellen zusammengetragen und mit besonderer Bezugnahme auf Synonymik und Antiquitäten unter Berücksichtigung der besten Hilfsmittel ausgearbeitet von Karl Ernst Georges. Erster Halbband A–cententio. Hannover–Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1912, vg 1120.

³⁸ E. Hellqvist, Svensk etymologisk ordbok. – <http://runeberg.org/svetyim/0443.html>, lk 354–355.

³⁹ Catholic Encyclopedia. Baptism II. Etymology.

nii nagu kõik teised samakõlalised tuletised või samakõlalist osist kasutavad liitsõnad. Kõlalise sarnasuse alusel võib *rist*-sõnapere assotsiatiivselt seostuda ka hilisemate *krist*-tüveliste sõnadega. Tavasõnadele mõjunud hääliku-seaduste järgi pidanukski eesti keeles *Kristusest* ammu saama *Rist*, nagu rahvalauludes näiteks sõnaühendis *püha Rist* võib kohata,⁴⁰ ja *ristiusk* ongi ladina väljendi *fides Christi* otsetõlge. Ilmselt on sõna *Kristus* häälikuline kuju aga tema erilise asendi ja poolpärisnimelisuse tõttu aegade jooksul pidevalt uuenenud. Igatahes ei suuda tänapäeval ükski tavakõneleja *rist*-sõnapere liimeid *rist*, *ristima* ja *ristiusk* kahte lehte ajada, et siduda ühte või kahte esimest ristimärgiga ning ühte või kahte viimast Kristusega. Kõik kolm seostuvad ühtviisi kõigepealt ristimärgiga ja siis Kristusega.

Ladina *crux*. Ladina keeles on ristimärki tähistav sõna *crux* häälikuliselt sõnast *Christos* selgesti eristuv, ehkki kõlalisel on nad ladina keeles lähedasemad kui vastavad kreeka lähtesõnad *σταυρός* ja *Χριστός*. Ladina *crux* on omasõna, mida seostatakse indoeuroopa tüvega **(s)kreu-k > *qer-eu-q*, mis tähendas kõverust või kumerust. Samast sõnajuurest on mitmes teises indoeuroopa keeles tuletatud kungast tähistav sõna.⁴¹ Seega tähendas ladina *crux* algselt kõverat puud või teivast, mida hiljem hakati piinamisvahendina kasutama. Täheendus 'ristimärk' tekkis sõnale alles kristlikul ajajärgul. Constantinuse ajal (IV sajandi algul) hakati ristipuud piinariistana tähistama sõnaga *patibulus*, ja sõna *crux* reserveeriti kristlikule sümbolile.⁴² "Ristid", mida varase keisririigi ajastul kurjategijate piinamiseks kasutati, olid pigem T-kujulised. Sellist risti tähistas ka kreeka sõna *σταυρός*, mis on samuti indoeuroopa tüvi, kuid on tuletatud verbitüve **st(h)āu-/st(h)ū*-redutseerunud vormist **stau-*. Selle vasted on vanapõhja *staurr* 'teivas' ja norra *styr*, *styrja* 'pikk jäik toigas või teivas'.⁴³

Eesti sõna *rist* tunnistavad kõik uurijad vene laenuks. Kindlasti pidi ristimärk olema XIII sajandi misjoni aegu eestlaste silmis juba selgelt ristiusu sümbol. Et ristisõdijatele anti tunnuseks ristimärk,⁴⁴ esineb ka Henriku kroonikas ristimärgiga seotud väljendeid tähendusega 'ristisõtta mineku märgiks risti vastu võtma', nagu *signum crucis accipere* (nt II: 3, lk 30), *cruce resumere* (nt VIII: 2, lk 44). Ristimärk oli ka piiskop Alberti rajatud Mõõgavendade ordu valgel hõlstil. Huvitav on lõik, milles kirjeldatakse, kuidas Taani preestrid püüavad Riia preestritest Virumaa ristiusustamisel ette jõuda ja neis külates, kuhu nad kiiruga ise minna jõudsid, inimesi ristisid (*baptizantes*), teistesse aga lasid panna suured puuristid (*cruces ligneas*) ning saatsid sinna pühitsetud vett, millega inimesi piserdataks.⁴⁵ Siiski tundub ristimärgi ja ristimistoimingu seos Henriku kroonikas kirjeldatud misjoneeri-

⁴⁰ Vt O. Loo rits, Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten, lk 209.

⁴¹ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Tübingen–Basel, 1959 (2002), lk 938.

⁴² The Encyclopedia of Religion. Ed. M. Eliade. Vol. 3. New York–London, 1995, lk 161–162.

⁴³ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, lk 1009. (Sama tüvi esineb nt ka ladina verbis *restauro* 'taastama, restaureerima'.)

⁴⁴ New Catholic Encyclopedia. Second edition. 4. Com – Dyn. Washington: The Catholic University of America, 2003, lk 407–408; The Catholic Encyclopedia; Crusades II. Foundation of Christian States in the East. – <http://www.newadvent.org/cathen/04543c.htm>.

⁴⁵ Henriku Liivimaa kroonika..., XXIV: 2, lk 212/213.

misel olunud liiga kaudne eeldamaks, et eesti keelde varem slaavi keelest laenatud sõnast *rist* oleks võidud nüüd ladina misjoni käigus tuletada sõna *ristima*.

Slaavi **krъstъ*. Küll aga on niisugune tuletus ('rist' > 'ristima') aset leidnud slaavi keeltes. Slaavikeelsetes õigeusu kultuurides on ristimise mõiste otsestest ristimärgiga. Vene keeles (ja teistes ida- ja lõuna-slaavi keeltes) tuleneb sõna *ristima* (vene *крестить*) nii tavakõneleja tajus kui ka range teadusliku etümoloogia kohaselt sõnast *rist* (vene *крестъ*).⁴⁶ Kuigi kreeka sõna *βάπτισμα* täpne vene vaste oleks näiteks vene keeles *омовение* või *погружение*, tõlgiti kogu esimese sakramendiga seotud sõnapere kirikuslaavi keelde just ristimärki tähistava tüve **krъstъ* abil: kooskõlas arusaamaga, et Kristuse usku pöördumine tähendab risti ehk vaeva ja kannatuste enda peale võtmist.⁴⁷ Uue Testamendi tekstis kasutatakse piina- ja hukkamisriista tähistavat sõna *σταυρός* / *cruх* / **krъstъ* ka ülekantud tähenduses 'piin, vaev, kannatused'⁴⁸ ning piltlikud väljendid *oma risti enese peale võtma* või *risti kandma* on väga lähedased tähendusele 'ristiusku pöörduma' või 'ristiusku järgima'. Just seda seost rõhutab slaavikeelne õigeusu traditsioon.

Etümoloogiliselt on slaavi **krъstъ*-tüvi omakorda tagasi viidav sõnale *Christus* ning laenatud slaavi keeltesse germaani keeltest enne slaavi keeleühitsuse lagunemist kohe, kui ristiusk slaavi rahvaste seas levima hakkas.⁴⁹ Algselt tähendas **krъstъ* kirikuslaavi keeles ainult Kristust, seejärel ristilöödud Kristuse kuju (krutsifiksi), millest omakorda arenes tähendus 'rist'.⁵⁰ Verb *крестить(ся)* on vene keeles (ja enamikus teistes ida- ja lõunaslaavi keeltes) tuletatud sellest samast tüvest.⁵¹ Juba vanavene keeles tähendas see verb nii 1) 'ristimistalitust läbi viima' (*baptizare*), 2) 'ristiisaks või -emaks olema' (*testem ... esse*), kui ka 3) 'ristimärki tegema' (*cruce signare*).⁵² Samatüveline verb on olemas ka lääneslaavi keeltes,⁵³ kuid seal on ristimärgi

⁴⁶ Б. А. Успенский, Влияние языка на религиозное сознание. – Труды по знаковым системам IV. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 236. Tartu, 1969, lk 159.

⁴⁷ Культура и культурология. Словарь. Редактор-составитель А. И. Кравченко. Екатеринбург: Деловая книга; Москва: Академический проект, 2003, lk 445; Д. Покровский, Словарь церковных терминов. Москва: Рипол, 1995, lk 77.

⁴⁸ Nt Lk 9: 23 *Dicebat autem ad omnes si quis vult post me venire abneget se ipsum et tollat crucem suam cotidie et sequatur me*; eesti tõlkes (1997): Siis ütles Jeesus kõikidele: "Kui keegi tahab käia minu järel, siis ta salaku oma mina ja võtku oma rist päevast päeva enese peale ja järgnegu mulle." (vrd ka Mt 16: 24, Mk 8: 34 jm).

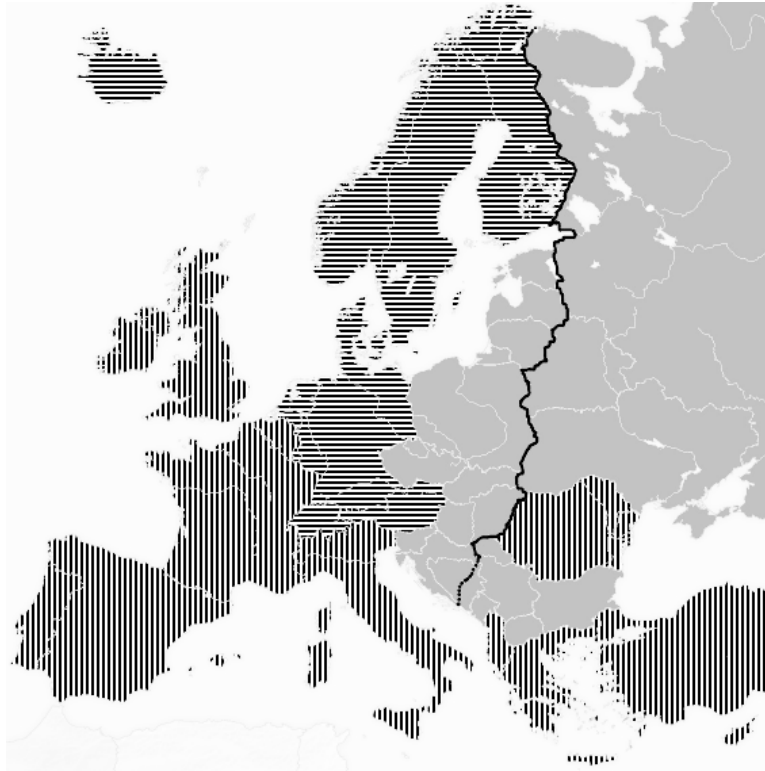
⁴⁹ П. Я. Черных, Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва: Русский язык, 2002, lk 442–443.

⁵⁰ М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Том I. Москва: Прогресс, 1986, lk 374.

⁵¹ П. Я. Черных, Историко-этимологический словарь современного русского языка, lk 442–443.

⁵² И. И. Срезневский, Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Том первый. Часть 2. Е–К. Москва: Книга, 1989, lk 1342–1343. Ristimärgi tegemine otsaette pöidla või nimetissõrmega oli tuntud juba II sajandil, kuid Ida-kirikus tekkis alates VI sajandist seoses monofüsiitlusevastase võitlusega tava teha kahe või kolme sõrmega ristimärki (vastavalt Kristuse kahe olemuse või Kolmainisuse tähistusena); hiljem levis see komme ka Lääne-kirikusse. – New Catholic Encyclopedia. Second edition. 4. Com–Dyn. Washington: Thomson, Gale: 2003, lk 382.

⁵³ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Poeszechna, 1957, lk 185; V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého. Nakladatelství Lidové Noviny: 1997, lk 300.

KAART. Euroopa keelte jagunemine esimest sakramenti tähistava sõna järgi.

▤ – keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka βαπτίζω või selle häälikuline laen (nt inglise *baptize*, prantsuse *baptiser* 'ristima', türgi *vaftiz* 'ristimine').

▥ – keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka βαπτίζω tähendusest 'vette kastma' lähtuv tõkelael (nt hollandi *dopen*, saksa *taufen*, rootsi *döpa*, soome *kastaa*).

■ – keeled, milles esimest sakramenti tähistavas sõnas puudub tähenduskomponent 'vette kastma', sest vastava mõiste tähistamiseks on tulnud kasutusele slaavi *krъstv-tüvelise verbi häälikuline laen (nt vene *крестить*, läti *kristīt*, eesti *ristima*).

Konkreetsete piiride aluseks on üldjuhul võetud tänapäeva Euroopa riikide riigikeeles kristliku terminina kasutatav sõnakuju. Belgia, mille riigikeeltest prantsuse keel kuulub esimesse rühma ja flaami keel teise, ning Šveits, mille neljast riigikeeles kolm – prantsuse, itaalia ja retoromaani – kuuluvad esimesse rühma, üks – saksa keel – teise, on sakilise joonega kaheks jaotatud. Jäme põhjast lõunasse kulgev joon märgib piiri, millest ida poole jäävad riigid, kus tänapäeval domineerib kristlikes kogudustes õigeusk (Hommikumaa kirik), lääne poole riigid, kus tänapäeval domineerib katoliiklus või protestantism (Õhtumaa kirik).⁵⁴ Joon on tõmmatud mööda riigipiire (v.a Bosnia-Hertsegoviina, mis on punktiiriga poolitatud); riigipiiridega külgnevatel aladel võib konfessionaalne kuuluvus riigis domineerivast tegelikult erineda.

⁵⁴ Joon langeb enam-vähem kokku Lääne tsivilisatsiooni piiriga S. P. Huntingtoni raamatus "Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine" (Tartu: Fontes, 1999, lk 206).

tähistamiseks laenatud uus tüvi ladina sõnast *crux*, nii et 'rist' ja 'ristima' ei lange neis keeltes häälikuliselt kokku.⁵⁵ Ida- ja lõunaslaavi **krbstv*-tüvi on laenatud ka ungari ja balti keeltesse. Ungari keeles tähistab selletüveline sõna nii ristimärki (*kereszt*) kui ka esimese sakramendi läbiviimist (*keresz-tel*),⁵⁶ balti keeltes aga on (nagu lääneslaavi keelteski) ristimärgi tähistamiseks laenatud uus häälikuline tüvi, mis on mõjustatud ladina sõnast *crux*: läti *krusts* 'rist', vrd *kristīt* 'ristima',⁵⁷ leedu *kryžius* 'rist', vrd *krikštyti* 'ristima'.⁵⁸

Euroopa vulgaarkeelte kolmikjaotis

Seega võib öelda, et esimese sakramendi läbiviimist tähistava sõna järgi jagunevad Euroopa vulgaarkeeled kolme rühma (vt kaarti): 1) keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka βαπτίζω või selle häälikuline laen, näiteks prantsuse *baptiser*, inglise *baptize* 'ristima', türgi *vaftiz* 'ristimine', 2) keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka sõna βαπτίζω tähendusest 'vette kastma' lähtuv tõkelaen, nt saksa *taufen*, rootsi *döpa*, soome *kastaa*, 3) keeled, milles esimest sakramenti tähistaval sõnal puudub tähenduskomponent 'vette kastma', sest vastava mõiste tähistamiseks on tulnud kasutusele slaavi **krbstv*-tüvelise verbi häälikuline laen, näiteks vene *крестить*, läti *kristīt*, eesti *ristima*.⁵⁹ Kolmanda rühma keeltes võib sakramenti tähistav sõnatüvi tänapäevalgi häälikuliselt kokku langeda ristimärgi tähistava sõnaga, millest ta kirikuslaavi keeles oli tuletatud ning mis on omakorda tagasi viidav kreeka sõnale Χριστός (lõuna- ja idaslaavi keeled ning eesti ja ungari keel), kuid ristimärgi tähistamiseks võib olla kasutusele võetud ka ladina sõnale *crux* tagasiviidav häälikuline laen. Et esimese ja teise rühma keeltes võib paralleelselt kreeka sõna häälikulise laenu või tõlkega olla lähedases tähenduses kasutusel ka *christi*-tüveline verb, siis osutub olulisimaks kriteeriumiks, mis jagab Euroopa keeled esimese sakramendi mõiste väljendamise alusel kaheks selgelt eristuvaks rühmaks, see, kas tähenduskomponent 'vette kastma' vastava keele ristimistoimingut märkivas sõnavaras esineb või puudub. Kuigi lõpptulemusena jäi Eesti ala Euroopa kristianiseerimise käigus Õhtumaa kiriku mõjualasse, kuulub eesti keel selle kriteeriumi järgi koos balti keeltega kirikuslaavi mõistesüsteemi. See ei tähenda, et läänepoolsetes keeltes levinud **christi*-tüvi ei võinuks eesti keelt mõjutada ning vaimulikus keelepruugis esinevaid **krbstv*-tüvest lähtuvaid sõnu omakorda toetada. Eri suundadest

⁵⁵ A. S c h e n k e r, Proto-Slavonic. – The Slavonic Languages. Ed. by B. Comrie, G. G. Corbett. London–New York, 2002, lk 110; A. B r ü c k n e r, Słownik etymologiczny języka polskiego, lk 276; V. M a c h e k, Etymologický slovník jazyka českého, lk 302.

⁵⁶ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerkesztő Zaicz Gábor. Budapest: Tinta könyvkiadó, 2006, lk 400–401.

⁵⁷ K. K a r u l i s, Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots, 2001, lk 427, 430–431.

⁵⁸ Litauisches etymologisches Wörterbuch [Fraenkel]. – <http://www.indo-european.nl/cgi-bin/query.cgi?root=leiden&basename=\data\ie\fraenkel>, lk 297–298, 300–301.

⁵⁹ Läänemeresoome keelte ja murrete täpsemast jagunemisest 2. ja 3. rühma vahel võib saada pildi mõisteid *ristiisa* ja *ristiema* tähistavate sõnade esikomponendi järgi, mida teise rühma murretes tähistab nn formant *KUMMI* ja kolmanda rühma omades formant *RISTI*. Vt Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2007, kaart 138.1, lk 198, ja 139.1, lk 203.

lähtunud laenud, mille tulemus häälikulisel tasandil kokku langes, pidid kõnelejate teadvuses õige varakult sulanduma üheks sõnapereks, mille komponent *rist(i)* seondus ennekõike ristimärgiga. Kuid igatahes pidid eestlased olema ristimisega kokku puutunud juba enne läänepoolse ladinapõhise misjoni algust ning ladina ja germaani terminoloogia tundmaõppimist. Esimese sakramendi ainsa tähistajana sai *ristima* kasutusele tulla üksnes kirikuslaavi mõistesüsteemist lähtudes ning ristimist tähistav sõna pidi sealjuures olema siinsetel läänemeresoomlastel XII sajandi lõpus juba niivõrd kindlalt väljakujunenud termin, et uus traditsioon ei suutnud seda kustutada ega uuega asendada ning ladina *baptizo* ja alamsaksa *döpen* (ning hiljem ka ülemsaksa *taufen*) tõlgiti erinevatest tähendusseostest hoolimata enesestmõistetavalt sõnaga *ristima*.